

Arheoloogia ja Eesti varasemate taluehitiste ajaloo uurimine

Ain Lavi

Tallinna Ülikooli Ajalooinstituudi teadur

Eesti talurahva puitehitisi on materjali säilivuse tõttu originaalkujul võimalik uurida 18.–20. sajandi algusest pärit näidete varal. Selliste etnograafiliste talu- ja külaehitiste uurimisel on enam kui sajandi jooksul eri põlvkondade etnograafid teinud ära suure töö. Varasemate, kesk- ja muinasaegsete taluehitiste tundmaõppimine on aga keerulisem, sest neid ei ole enam tervikkujul säilinud. Selle probleemi lahendamisel tuleb appi arheoloogia. Nimelt on linnamägede ja reeglina põliskülade alal asuvate asulakohtade kultuurkihtide arheoloogilistel kaevamistel saadud andmeid ka varasemate perioodide taluehitiste kohta.

1935. aastal pidi Harri Moora „Eesti ajaloo“ I köite kirjutamisel tõdema, et seni ei ole Eestist leitud mitte ühegi muistse ehitise jälgi (Moora 1935: 187). Olukord hakkas muutuma aga juba järgmisel aastal, kui tehti algust linnamägede süsteemaatilise uurimisega. Seni oli linnamägedel tehtud väiksemamahulisi kaevamisi, mis andsid vähe tulemusi. Seega osutus vajalikuks korraldada ulatuslikumaid väljakaevamisi. Seda võimaldas 1930. aastate teisel poolel riigi paranenud majandusolukord. Peale riigi toetasid arheoloogilisi uurimistöid ka eraisikud, kelle abi kasutati peamiselt Iru linnamäe kaevamisel (Moora 1939: 7–8).

Lisaks Irule (juhataja Artur Vassar) uuriti 1936 veel Kuusalu Pajulinna (Marta Schmiedehelm), Peedu Kerikmäge (Harri Moora) ja Muuksi linnamäge (A. Vassar). Peedu Kerikmäe uurimisel saadi esmakordselt Eestis korralik ülevaade linnamäe kultuurkihist. 1937. a. alustati kaevamisi Lõhavere linnamäel. Muu hulgas kinnitasid Lõhavere kaevamistulemused varasemat, juba Jaan Jungi poolt esitatud seisukohta, et siin on tegemist 13. sajandi algul Henriku „Liivimaa kroonikas“ mainitud Lembitu linnusega (Jung 1881: 136–142).

Linnamägede uurimisel tuli päevavalgele ka muinasehitiste jäänuseid. Rohkesti avastati sellist materjali Peedu, Iru ja eriti Lõhavere linnamäe kaevamistel (Vassar 1939: 53–100; Moora 1939: 100–120; Moora & Saadre 1939: 139–182; Moora 1955: 74–78). Ka 1950.–1960. aastail saadi puitehitiste kohta ehitusajaloolist teavet eelkõige linnamägede kaevamistel. Eriti tuleb siin mainida Rõuge linnamäge ja asulakohta, samuti Viljandimaal Sinialliku ja Lõhavere linnamäe kaevamisi (Schmiedehelm 1959: 154–185; Selirand 1989: 65–68; 1983, 46–50; Tõnisson 1983: 50–54; 1987).

Sõjajärgsel ajal kujunes Eesti muinasehitiste teenekaimaks uurijaks **Evald Tõnisson**. Huvitavat materjali kogus ta mitmete linnamägede (Konovere, Lohu), aga eriti Soontagana ja rida aastaid kestnud Varbola maalinna uurimise käigus. Kogutud ehitusajaloolise materjali põhjal avaldas Tõnisson uurimused esiaja ahjudest (Tõnisson 1981: 43–56) ja rauaaja lõpupoole elamutüüpidest (Tõnisson 1980: 67–77) ning nende arenguloost nii Eestis kui ka laiemalt Balti ja läänemeresoomlaste asualadel (Tõnisson 1985: 227–240; 1986, 43–51; 1992, 595–604). Kõige põhjalikumalt on muinasehitiste ajaloo küsimused leidnud käsitlemist tema käsikirja jäänud doktoritöös (Tõnisson 1987), millest hiljuti ilmus kokkuvõtlik publikatsioon (Tõnisson 2008). Tõnissoni töid iseloomustab avar käsitlusviis, ta kasutas lisaks arheoloogilisele materjalile rohkesti ka etnoloogilist ja lingvistilist ainet, mis võimaldas tal tuua esile mitmeid uudseid seisukohti.

Sellekohaste näidetena võib mainida uurijate seas pikka aega palju poleemikat tekitanud sõnu – ahjuga köetava rõhtpalkelamu nimetus *pirtti* ja selle vasted karjala, vepsa ja mõnes teises idapoolses soome-ugri keeles. Juba 19. sajandi lõpul osutati sõna baltipoolsele päritolule (leedu k *pirtis*, läti k *pirts*). Ilmar Talve on oletanud palkhoonetehnika levikut I at keskel e.m.a idagermaanlaste vahendusel balti rahvastele, kust see ajaarvamise vahetuse paiku koos nimetusega *pirtti* jõudis läänemeresoome alale (Talve 1960: 510). Seevastu Evald Tõnissoni arvates on *pirtti* laenatud balti keeltest I at esimesel poolel või keskpaiku ja ta seostab seda muude baltipäraste kultuurimõjude levikuga Baltikumi põhjaosas ja Soomes (Tõnisson 198: 231).

1950. aastatel hakkasid soome keeleteadlased seda sõna pidama I at lõpusajandeist pärit slaavi laenuks – see tulenevat karjala sauna vanavenekeelsest nimetusest *нѣрм* (Toivonen, Itkonen ja Joki 1958: 576). Seda seisukohta jagasid Soome keeleteadlased, etnoloogid ja ajaloolased ka hiljem (Vuorela 1975: 305, 316; Talve 1980). Kahtlusi *pirtti* balti päritolus on toetanud ka selle puudumine balti rahvaste lähinaabrite – eesti, liivi ja vadja keeles (Ränk 1962: 29).

Pirtti slaavi päritolu ja sellega seotud vanuse määratlus on tekitanud ka kahtlusi (Peterson 1977: 141). Novgorodi, üldse laiemalt slaavlaste poliitilise, majandusliku ja kultuurilise mõju levik Karjalas langeb märksa hilisemasse perioodi. Igati põh-

jendatud tundub ka Tõnissoni arvamus, et vanavene sõna *нѣрѣм* on pärit slaavi keelte varasemast kihistusest, mis on algselt olnud tihedamalt seotud vanade balti dialektidega (Tõnisson 1985: 230; Ränk 1962: 29). On oletatud, et ka Eestis nimetati muistset palkelamut algselt *pirtti*. Talve arvates tõrjus elamu vana nimetuse nii elamu, kui rehetööde paigana kõrvale rehe kujunemine tähtsaimaks hooneks muistsetes majapidamises (Talve 1961: 289; Peterson 1977: 143).

Või siis ahju alla ulatuvate, selle pikiteljega ristisuunaliste puutukkide tähendus, mida arheoloogid on tõlgendanud erinevalt. Näiteks Lõhavere linnamäel on neid peetud varasema ehituskihi jäänusteks. Tukkide esinemine toa ahjupoolses osas võiks osutada ahju ja tagaseina vahel asunud magamislavale. See Evald Tõnissoni poolt esitatud interpretatsioon tundub märksa veenvam (Tõnisson 1981: 50).

Tõnisson on rõhutanud, et kerisahjud olid 11.–12. sajandil levinud ka idanaabrite juures, sh Novgorodis. Nn vene ahi hakkas põhja poole levima alles 13.–14. sajandil. Eesti taluelamus tehti sööki ahjusuu ees leel, seevastu idaslaavi alal tehti süüa ahjus.

Etnoloogid on esitanud arvamuse, et leiba küpsetati peale toa- ja saunaahju ka slaavipärasel ahjus nimega *päts*, *pättsi*. Kusta Viikuna arvates levis selline leivaahi Baltimaadele, Soome ja mujalegi esmajoones õueahjana (Viikuna 1946, 250–276). Tõnisson väidab põhjendatult, et eesti arheoloogiline aines ei kinnita selliste ahjude olemasolu (Tõnisson 1981: 51; 1986: 47; Viies 1966: 37–61).

Taluehitiste ajaloo kohta on huvipakkuvaid väiteid esitanud ka Harri Moora (Moora & Moora 1960: 20–83; Moora 196: 25–26). Kuigi H. Moora ei ole avaldanud muinasehitiste kohta eriuurimusi, puutus ta ehitistega tihedalt kokku linnamägede kaevamistel. Näiteks kirjeldas ta 11.–13. sajandi majade väljanägemist. Tollane elamu oli tema järgi rõhtpalkhoone, millega liituv lahtine rehealune toetus sammastele, ning neil puudus ühtne kõrge katus. Elamul oli nõrga kaldega, tõenäoliselt mätastega kaetud kisklaudkatus, veel ilma seinteta rehealusel paljas kisklaudkatus. Usutav on Moora väide, et ühtne kõrge õlgkatus tekkis 15.–16. sajandil (Moora 1965: 25–26).

Väga oluline on antud seoses Harri ja Aliise Moora artikkel „Baltimaade aja-

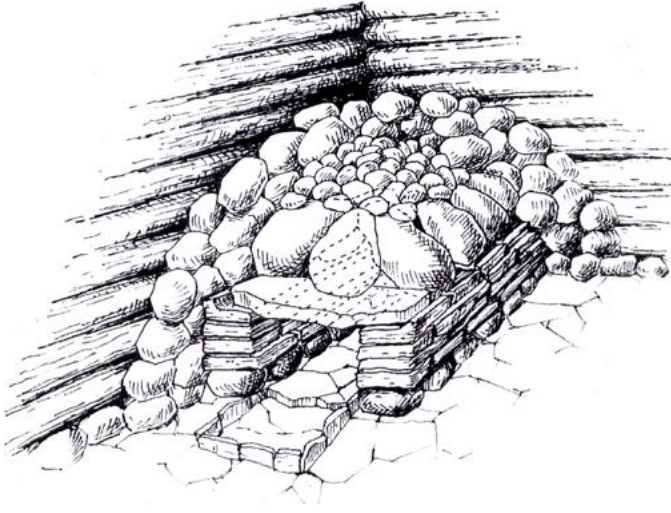
loolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest”, kus autorid toovad esile mitmeid reielamu väljakujunemise põhjusi. Eristati majanduslikke (teraviljakasvatuse keskne roll), kui ka sotsiaalseid, kliimatilisi ja muid asjaolusid. Eraldi rehehoonet kasutati aastas vaid suhteliselt lühikest aega ning seega oluks liigne luksus. Põhjamaistes oludes tuli talurahval silmas pidada otstarbekust ja kokkuhoidu, sellest seisukohast oli rehe ja elamu liitmine otstarbekas ja loomulik (Moora & Moora 1960: 59–60).

Viikingiaegsete ehitiste osas on hinnatavat materjali andnud Pada linnamägede ja asulakoha, Iru ja Keava linnamägede ning Saaremaal Kahutsi maalinna kaevamised (Tamla 1983: 302–306; Lang 1996; Lõugas & Mägi-Lõugas 1994a: 27–33; 1994b: 390–392). Marika Mägi on avaldanud huvipakkuvaid andmeid arvatavate surnumajade kohta (Mägi 2005: 93–131). Nii on ta leidnud ühisjooni Saaremaal uuritud Lepna surnumajade ja kalmete (nt Paju kalme Saaremaal) vahel, kus tarandkalme kivimüüride asemel võis olla hoopis ristpalkehitis. Ka on ta osutanud, et üksikasjades meenutab Lepna surnumaja maasse süvendatud põhjaga maakojalaadseid ehitisi (Mägi 2005: 107–108, 112–113).

Asulakohtade uurimisest

Taluehitiste varaajaloo põhiallikaid – enamasti praeguste põliskülade alal paiknevaid asulakohti – uurisid arheoloogid 1970ndate lõpuni suhteliselt põgusalt. Kohati tulenes see mõnede muinasteadlaste seas visalt püsinud arvamusel, et maaharimisel segi küntud kultuurikihid ei ole enam täisväärtuslikud arheoloogiamälestised.

See suhtumine hakkas oluliselt muutuma 1970.–1980. aastail, mil seoses maa-parandusobjektide arheoloogilise järelevalvega avastati hulk uusi asulakohti. 1980. aastail tehti mitmes asulakohas ulatuslikke päästekaevamisi, kus uuriti läbi tuhandeid ruutmeetreid (Lehmja, Olustvere, Uderna, Vana-Koiola). Nende uurimistulemusi on seni tutvustatud lühiülevaadete vormis. Viimased on ilmunud Teaduste Akadeemia Toimetiste iga-aastasest arheoloogiliste välitööde ülevaadete sarjas.

13.–14. sajandi kerisahju rekonstruktsioon.
Esiplaanil toiduvalmistamiskoht – lee.

Elurehete asemete arheoloogiline uurimine on eesti taluehitiste vanema ajaloo käsitlemise üks kesksemaid ülesandeid. Eriti tuleb siin esile tuua Lehmja asulakohta (Jüri khk), mille päästekaevamistel leiti üle üle 10 rehielamuaseme. Erinevalt keskaegsetest suitsutoahjudest olid 16.–17. sajandi rehetubade ahjud juba märksa suuremad nii mõõtmetelt, kui ka soojamutavuselt. Põhja-Eesti rehi-

Lehmja asulakoht. Rehielamu (L.VI.2) rehetoa edelanurgas väljapuhastatud kerisahju põhi (17.–18. saj). Ahjusuu ees paeplaatidest äärise ja põhjaga lee.

Lehmja asulakoht (Jüri khk). 16.–17. sajandi taluehitiste asemel arheoloogilises kaevandis.
Vaade lõuna poolt.

elamuasemete piirjooni aitavad täpsustada nii seinte alla laotud maakivid, kui paeplaatidega sillutatud rehetoa põrandad.

1993. aastal kaitses artikli autor magistritöö „Eesti 13.–17. sajandi külaehitiste arheoloogilisest uurimisest (Lehmja asulakoha kaevamistulemuste põhjal)“. Töö tulemusi on avaldatud mitmes artiklis, kus on tutvustatud nii asulakohti kui külaehitiste ajaloo allikat (Lavi 1990: 427–433; 1997: 84–144), majandusehitisi (Lavi 1995: 47–52), rehielamu kujunemislugu (Lavi 2001a: 47–77; 2001b) ja muistse suitsutoa uurimise probleeme (Lavi 2003: 149–162; 2005: 132–155).

Lehmja asulakoht. Rehemajaase (L.VII.5) ja selgemalt eristuvad vundamendid (17. saj).

Lehmja asulakoht. Rehemajaase (L.VII.6). Rehetoa põrand on sillutatud paeplaatidega (17. saj).

Liivimaa keskaegsete linnade puitehitistest.

Väärtuslikku ehitusajaloolist ainet on lisandunud ka linnakaevamistel. Sealsed varasemad hooneasemed meenutavad tihti maarahva ehituskultuurile sarnaseid puitehitisi. Näiteks Anton Pärn on avaldanud artikli Haapsalu vanematest ehitistest (Pärn 2004: 269–286).

Meie linnade tekkimisel ehtasid peamiselt Saksamaalt pärit kolonistid algul sinna Lääne-Euroopale iseloomulikke sõrestikhooneid. Nende arheoloogilisest uurimisest annavad ülevaate mitme suurkonverentsi kogumikud (Hausbau 2001; Ruralia IV, 2002). Hea lühiülevaate neoliitikumist kuni keskajani esinenud hoonetüüpidest Põhjamereist lõuna ja ida poole jäävail aladel on andnud W. Hai-Zimmermann (Zimmermann 2002: 164–168).

Vast kõige üllatavamaid tulemusi andsid 1998–1999 läbiviidud pääste-kaevamised Tallinna vanalinnas Sauna tänaval. Seal tulid päevavalgele mitmete üpris hästi säilinud, 13.–14. sajandist pärit nii sõrestiktarindiga hoonete kui ka ristnurkseotisega rõhtpalkehitiste põhju (Sarv & Sokolovski 2006: 319–330).

Kaevamiste juhataja Vladimir Sokolovski järgi võib seal eristada nelja ehitusjärku. Esimene järk – 13. sajandi II veerand. Avastati ühe hooneaseme jäänused ja aiamaa püsttara jälgi.

Teine järk – 13. sajandi III veerandil rajati varasemale aiamaale sõrestiktarindiga elamu, mille seinad olid savikrohviga kaetud vitspunutisest. Hoone kütmiseks ja söögitegemiseks oli toas nelinurkse kujuga lahtine kolle.

Kolmas järk – 13. sajandi viimasel veerandil ehitati uued majad ristnurkseotisega rõhtpalkidest, samamoodi tehti ümber ka varasemad hooned. Ruume köeti nüüd paest ja raudkivist kerisahjudega, mille ees asus toidu valmistamiseks lee. Ühel hooneasemel sai eristada peale elutoa ka sama suurt eeskoda, mille ühes küljes oli sahvritaoline ruum. Selle uurimisel leiti puunõude katkeid, kamme, tünnilaudu ja -põhju ning teisi panipaigale osutavaid leide. Ehitistest vaba ala kasutati aiamaana. Nelja tihedalt kõrvuti paikneva palkhoone välisseinad moodustasid omamoodi kaitseseina, lisaks oli hooneala ümber 4 m laiune ja 1,4 m sügavune kaitsekraav.

V. Sokolovski arvates ei tähenda eestipäraste ristnurgaga palkehitiste püstitamise, et nüüd asusid sinna elama eestlased (Sokolovski poolt 24.04. 2006. a autorile esitatud seisukoht). Nimelt leiti kaevandist vähe eestipäraseid leide, peamiselt oli seal esindatud saksa-taani võõrasukatega seostuv aines. Neljandal ehitusperioodil (umbes 1300–1350) püsisid siin varem rajatud palkhooned. Need lammutati 14. sajandi III veerandil.

Seega 13. sajandi II–III veerandil rajasid võõrkolonistid algul siia endisele kodumaale omaseid sõrestikhooneid. Viimaste sobimatus Baltimaade karmimasse kliimasse nõudis uusasukateltki rõhtpalkhoonete püstitamist. Väärrib rõhutamist, et Sauna tänava hoonepõhjade näol on tegemist seni kõige paremini säilinud suitsutubade asemetega Eestis.

Seega näitab Sauna tänava arheoloogiline aines, ehitati Eestis varakult ka sõrestikhooneid. Seetõttu on põhjust lühidalt käsitleda ka Eesti sõrestikhoonete uurimislugu.

Eestis on 13.–14. sajandi linnaehitisi uurinud A. Pärn (Pärn 2001: 595–604; 2002: 351–385). Põhjalikumalt on ta uurinud Haapsalu ehitisi, kus esines nii Eestile omaseid suitsutubasid kui saksa- ja rootsipäraseid hooneasemeid. A. Pärn on täheldanud, et Haapsalus on ka sõrestikhoonetes leidunud eestipäraseid ahje, millest ühe ees oli paeplaatidega ääristatud keedukoht – lee. Seega 13. sajandi linnapildis esines nii eestipäraseid palkehiti kui ka saksa ja rootsi uusasukate hooneid, mille küttekollete tarindis leidis kohalikke jooni (Pärn 2005: 101).

Oluline on välja selgitada, milliseid sõrestikhooneid ehitasid kolonistid Eestisse jõudes ning mida nad tegid, et hooned vastaks Põhja-Balti hoopis karmimasse kliimasse. On selge, et koldega köetavad, õhukese savikrohviga kaetud punutisseintega või 3–5 cm paksustest plankudest seinatäitega elamud olid Eesti talve jaoks ilmselgelt ebapiisava soojapidavusega, eriti kui neid võrrelda eesti suitsutubade 18–25 cm paksuste rõhtpalkseintega.

Lisaks soojapidavuse tõhustamisele tuli senise lahtise kolde asemel kasutusele võtta täiuslikumad kütterajatised. Kolonistidele olid siin käepäraseks eeskujuks eestlaste leega kerisahjud, mis olid lahtistest kolletest palju tõhusamad. Haapsalus ehitatigi lahtise koldega sõrestikhooneid ainult 13. sajandi keskpaigast 14. sajandi

alguseni, mil need asendati eestipäraste kerisahjudega (Pärn 2001: 596–597). Ka keskaegses Lihula alevikus olid 13. sajandi esimesel poolel sõrestikmajades lahtised kolded, ent juba 14. sajandiks eelistati kerisahje (Mandel 2000: 66–67). Lihula aleviku kultuurikihi uurimisel avastati 13. sajandi II poolest pärit eestipärase paeplaatidest seinte ja põhjaga kerisahju ase. Leiti ka 14. sajandist pärit paeplaatidest seintega ahju ase, mille tulepesa põhi olid juba laotud tellistest (Mandel 2000: 48–49; Mandel 1991: foto 15)

Tartus kujunes 13. sajandi II poolel välja leega kerisahi, mille alus oli raudkividest, ahju seinad, nendele toetuvad võlvid ning tulepesa põhi olid laotud tellistest (Mäesalu 2001: 588). See on hea näide kerisahju hea soojustusvõime ning moodsate ehitusvõtete ja materjalide loovast ühendamisest. Ka keskaegse Riia arheoloogilisel uurimisel on avastatud hooneasemeid, mille küttekoldes olid ühitatud saksa ehituskultuurile omane lahtine kolle ning 1,2 x 1,25 m mõõtmetega latgali- või liivipärane suurema soojamahutavusega saviahi (Caune 1984: 100–101, joonis 82; 200: 558).

Ajalooteaduses on levinud seisukoht, et keskajal kujutasid Vana-Liivimaa linnad endast omamoodi Lääne-Euroopa kultuuri oaase, mida ümbritsesid kristlikku lääne kultuuri väga visalt omaks võtvad talupojad (Valk 2001: 105). Linnakaevamiste uurimistulemused näitavad, et 13.–14. sajandi Liivimaa linnade puithoonete juures on märgata siinsete rahvaste ehituskultuuri olulist mõju. Uusasukate puitelamutes on lausa eestistumise ilminguid: põlisehituskultuurist laenati palju-, alates üksikosadest (kerisahjud) kuni tervete hoonetüüpideni (ristnurkseotisega rõhtpalkelamud).

Kokkuvõtteks

Kui võrrelda arheoloogilistel kaevamistel avastatud hoonepõhju hilisemate taluehitistega, on muinasaines sootuks napim ja ühekülgsem. Enamasti tulevad kaevamistel päevavalgele vaid hoonete põhjade jäljed, needki maaharimisel tihti tugevasti segipööratuna. Mõnevõrra teaberohkemad on põhjapoolse Eesti asulakohad, kus ehitamisel kasutati suhteliselt palju pae- ja raudkive – kas siis vundamentides või seintealuses täites. Omaaegse eluhoone kindel tunnus on kerisahju vare. Ehitusjäänuste arheoloogilisel uurimisel saadud pilt kajastab omaaegset tegelikkust siiski üpris piiratud ulatuses. Puithoonejäänete halva säilivuse tõttu on ehitusjäänuste tõlgendamine mõnigi kord õige vaieldav.

Samas aga kujutavad teadaolevad asulakihid meie muistsete rahvapäraste ehitiste ajaloo uurimise ammendamatu varasalve. Tegemist on uuritavat ajastut ja objekti peegeldava eheda originaalmaterjaliga, mida me ajalooallikana peame õppima paremini kasutama. Viimane annab võimaluse oluliselt avardada teadmisi siinsest varasemast ehitusajaloost ning luua terviklikum ülevaade meie esivanemate ehituskultuuri arengust läbi aegade.

Kasutatud allikad ja kirjandus

- AVE = Arheoloogilised välitööd Eestis. Archaeological Fieldwork in Estonia. Toim. E. Oras, E. Russow. Muinsuskaitseamet. Tallinn 1997–.
- Caune 1984 = Цауне, А. В. Жилища Риги XII–XIV вв. По данным археологических раскопок. „Зинатне“ Рига.
- Caune 2001 = Typen der Wohnhäuser Rigas im 12. bis 14. Jahrhundert aufgrund der archäologischen Ausgrabungen. – Hausbau, 551–568.
- EEA = Eesti Arheoloogia Ajakiri. Journal of Estonian Archaeology, 1–7. Tallinn, 1997– 2003; Estonian Journal of Archaeology. Eesti Arheoloogiaajakiri 8. Tallinn. 2004–.
- EM AR = Etnograafiamuuseumi Aastaraamat. Tartu. 1959–.
- Haio-Zimmermann, W. 2001. Kontinuität und Wandel im Hausbau südlich und östlich der Nordsee vom Neolithikum bis zum Mittelalter. – Rurality IV. Prague, 164–168.
- Hausbau 2001. Der Hausbau. Lübecker Kolloquium zur Stadtarhologie im Hanseraum III. Verlag Schmidt-Römhild.
- Jung, J. 1881. Über die alte Estenburg Lehowa. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Dorpat, 136–142.
- Lang, V. 1996. Muistne Rävala. Muistised, kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Looe-Eestis, eriti Piritä jõe alamjooksu piirkonnas. – Muinasaja Teadus 4. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Lavi, A., Niinre A. 1990. Einige Merkmale der Bautenresten auf dem Siedlungsplatz Lehmja. – TATÜ, 4, 427–433.
- Lavi, A. 1993. Eesti 13.–17. sajandi külaehitiste arheoloogilisest uurimisest (Lehmja asulakoha kaevamistulemuste põhjal). Magistritöö (käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus).
- Lavi, A. 1995a. Die Wirtschafts Bauten auf den estnischen eisenzeitlichen Siedlungsplätzen. – Archaeology East and West of the Baltic. Papers from the Second Estonian-Swedish Archaeological Symposium Sigtuna, May 1991. Edited by Ingmar Jansson. Stockholm: Stockholm University, 47–52.
- Lavi, A. 1997. Asulakohad 13.–14. sajandi talurahvaehitiste ajaloo allikana. – EEA, 1, 84–144.
- Lavi, A. 2001a. Rehielamu kujunemisloost arheoloogia andmetel. – EEA, 5/1, 47–77.
- Lavi, A. 2001b. The hillfort of Kalana. – AVE 2001, 56–64.
- Lavi, A. 2003. Muinasaja lõpu külaehitised. – Eesti aastal 1200. Toim. Marika Mägi. Tallinn: Argo, 149–162.
- Lavi, A. 2005. An addendum to the study of smoke cottages.. Special issue on the archaeology of buildings. – EEA, 9/2, 132–155.
- Lõugas, V., Mägi-Lõugas, M. 1994. Investigations of ancient monuments in Põide 1991–1992. – TATÜ, 4, 27–33.
- Mandel, M. 1991. Lihula 1987. a. arheoloogiliste kaevamiste aruanne. (käsikiri Eesti Ajaloomuuseumi arhiivis, fond 194, nimistu 5, säilik 142, foto 15). Tallinn. Mandel, M. 1993. Läänemaa esiajalugu. – Läänemaa. Haapsalu, 9–52, 63–91.
- Mandel, M. 2000. Lihula muinas- ja keskajeg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn.

- MEL = Muistse Eesti linnused. 1936.- 1938.a.u urimiste tulemused. Tartu, 1939.
- Moora, H., Laid, E., Mägiste, J., Kruus, H. 1935. Eesti ajalugu I. Esiajalugu ja Muistne Vabadusvõitlus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Moora, H. 1939. Peedu Kerikmägi. – MEL, 101–120.
- Moora, H.; Saadre, O. 1939. Lõhavere linnamägi. – MEL, 39–182.
- Moora, H. 1955. Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s. – Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik. Eesti Riiklik KirjastusTallinn, 6–94.
- Moora, H.; Moora, A. 1960. Baltimaade ajaloolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemisest. – EM Ar. XVII, 20–83.
- Moora, H. 1965. Feodalismile ülemineku periood. Linnustevõrgu väljakujunemine, linnaliste asulate tekkimine. – Eesti arhitektuuri ajalugu. Eesti RaamatTallinn, 5–26.
- Mäesalu, A. 2001. Die Haustypen hansezeitlichen Tartu (Dorpat). – Hausbau, 581–594.
- Mägi, M. 2005. Mortuary houses in Iron Age Estonia. – EAA 9/2, 93–131.
- Pärn, A. 2001. Über die Hausbauentwicklung in Westestland im 13. bis 15. Jahrhundert. – Hausbau, 595- 604.
- Pärn, A. 2002. Linnade teke Eestis – mõningaid historiograafilisi aspekte. – Keskus –tagamaa-ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Muinasaja teadus 11. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn–Tartu, 351–390.
- Pärn, A. 2004. Külaehitiste jäljed Haapsalu varases linnaehituses. – Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks. Muinasaja teadus 14. Tallinn- Tartu, 269–286.
- Pärn, A. 2005. Muistsed suitsutoad Haapsalu A.D. 1250. – Läänemaa Muuseumi Toimetised 9. Läänemaa Muuseum, Haapsalu, 95–102.
- Ruralia IV 2002. The rural house from the migration period to the oldest standing buildings. Ruralia IV. 8.–13. september 2001, Bad Bederkesa, Lower Saxony. Germany.
- Sarv, K.; Sokolovski, V. 2006. Sauna tänav 10 arheoloogiliste kaevamiste noatuped. – Etnos ja kultuur. Uurimusi Silvia Lauulu auks. Muinasaja teadus 18. Tartu Ülikool. Tartu–Tallinn, 319–330.
- Selirand 1983 = Селиранд, Ю. 1983. О домостроительстве XI–XII вв. на городище Охелярве. Проблемы изучения древнего домостроительства в северо-западной части СССР. Рига, 46–50. Selirand, J. 1989. Viron rautakausi. Viron nuoremman rautakauden aineiston pohjalta. – Studia Archaeologica Septentrionalia, 1. Rovaniemi.
- Talve, I. 1960. Bastu och torkhus i Nordeuropa. – Nordiska Museets Handlingar 53. Stockholm.
- Talve, I. 1961. Den Nordosteuropiska rian. Helsingfors–Kobenhavn.
- Talve, I. 1990. Suomen kansankulttuuri. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tamla, T. 1983. Селище в Пада. – TATÜ 32, 4, 302–306.
- TATÜ = Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised 1952–1955; Ühiskonnateaduste seeria 1956–1966; Ühiskonnateadused, 1967–1989; Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused 1990–1991/ Proceeding of Estonian Academy of Sciens. Social Sciens, 1992–1996. Tallinn.
- Toivonen, Y. H., Itkonen, E., Joki, A. J. 1958. Suomen kielen etymologinen sanakirja II. – Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 2. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura .

- Tõnisson, E.; Lepajõe, J. 1978. Teraviljakasvatusest Eestis 11.–13. saj (Soontagana maalinna leidude põhjal). – Tootmis-teadusliku konverentsi „Teraviljakasvatussaaduste kvaliteedi tõstmise ja teraviljakasvatuse ajaloo küsimusi“ ettekannete materjale. Tartu, 28–34.
- Tõnisson 1980 = Тыниссон Э. Ю. *Некоторые итоги изучения древнеэстонского жилища (По материалам городищ 11–13 вв)*. – TATÜ, 29:1.
- Tõnisson, E. 1981. Esiaja ahjud Eestis. – TATÜ, 1, 67–77.
- Tõnisson 1983 = Тыниссон Э. Ю. 1983. *Постройки городища Лыхавере. – Проблемы изучения*, 50–54.
- Tõnisson, E. 1986. Die frühen Formen des Wohngebäudes als einer quelle der ethnischen Geschichte der ostseefinnischen Völker. – Finskt Museum, 93, 43–53.
- Tõnisson, E. 1990. Beiträge zur früheren Geschichte der ostseefinnischen Wohngebäude. – *Finnougric studies in archaeology, antropology and ethnography*. Tallinn.
- Tõnisson, E. 1992a. Viron yhteiskuntajärjestelmä ja muinaislinnat 1100–1200 luvuilla- Suomen varhaishistoria. Tornion kongressi 14.–16.6.1991. Esitelmät.Referaatit. *Studia Historica Septentrionalia*, 21. Rovaniemi, 595–604.
- Tõnisson, E. 1992b = Тыниссон Э. *О поселениях в Эстоний- Конференциjos“Pabaltijo gyvenvietes nuo seniausiu laiku XIV amziaus pranesimu santrauka“*. Vilnius, 77–79.
- Tõnisson, E. 2008. Eesti muinaslinnad. Prehistoric strongholds of Estonia. Toimetanud ja täiendanud Ain Mäesalu ja Heiki Valk. Tartu Ülikool. Tartu–Tallinn.
- Vahre, S. 1966. Põllumajandus ja agraarsuhted Eestis XIII–XIV sajandil. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Valk, H. 2001. Rural cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD, 2nd edition. – CCC papers: 3. Visby–Tartu.
- Vassar, A. 1939. Iru Linnapära. – Muistse Eesti linnused. 1936.–1939. a uurimiste tulemused. Tartu, 53–100.
- Viires, A. 1966. Leivapäts ja pätsahi. – Keel ja Kirjandus, 1, 37–61.
- Vilkuna, K. 1946. Leiviuunin historiaa Suomessa. – Kalevalanseuran Vuosikirja 25–26. 1945–1946. Porvoo–Helsinki, 250–276.
- Vuorela, T. 1975. Suomalainen kansankulttuuri. Porvoo–Helsinki.

Archaeology and research into the history of the earlier Estonian farm buildings

Ain Lavi

In 1935 Harri Moora, an Estonian archaeologist and historian, had to admit that until then no traces of ancient buildings had been found. However, already the next year the situation started to change, as the systematic investigation of the sites of ancient stronghold hills began.

During the investigation process, remains of ancient buildings emerged. Abundant material was discovered at the excavations of Peedu, Iru and Lõhavere stronghold hills. Also, in the 1950s-1960s, historical-architectural information about wooden buildings came to light primarily at these excavations. Especially noteworthy in this context are the Rõuge stronghold hill and settlement site as well as the excavations at Sinialliku and Lõhavere stronghold hills in Viljandi County.

Although Harri Moora did not publish special researches on ancient structures, he was able to investigate them closely in the course of excavations. So he described, for example, the exterior of the buildings dating from the 11th-13th centuries. According to Moora, the dwelling of that period was a horizontal log structure, with the open threshing floor supported by columns and no common high (saddleback) roof. The dwelling had flat board roofing probably covered with turf, and the roof of the open threshing floor was made from plain boards. Moora's allegation that the common high thatched roof appeared only in the 15th-16th centuries is quite probable.

In the post-war period Evald Tõnisson became the most renowned researcher of ancient Estonian structures. He collected fascinating material in the course of investigations of several strongholds, such as Konovere and Lohu, and especially Sootagana, as well as Varbola stronghold, the latter of which lasted for several years. On the basis of the collected historical-architectural material Tõnisson

published researches about pre-historic stoves and the dwelling types of the Late Iron Age, as well as their evolution in Estonia and also on a wider scale – in the habitats of the Balts and Balto-Finns.

Investigation of settlement sites

Until the late 1970s, the main sources of the early history of farm buildings – mainly the settlement sites located in the territories of today's villages – were studied by the archaeologists relatively cursorily. It was partly due to the persistent opinion of some archaeologists that the cultural layers that had been disrupted by land cultivation, had ceased to possess solid archaeological value.

In the 1970s–1980s, when due to the archaeological supervision of land improvement areas a number of new settlement sites were discovered, this attitude underwent a significant change. In the 1980s, extensive rescue excavations were carried out in several settlement sites and thousands of square meters of land was investigated (Lehmja, Olustvere, Uderna, Vana-Koiola).

Valuable material on historical architecture has also been added by urban excavations, the earlier finds of which often remind of wooden buildings similar to rural architecture.

In historical science there is a viewpoint that in the Middle Ages the Old-Livonian towns were kind of oases of West-European culture, which were surrounded by peasants who were not too eager to assimilate the Christian western culture. Urban excavations indicate that in the wooden buildings of Livonian towns in the 13th-14th centuries a significant influence of local peoples' building culture can be noticed. The wooden dwellings of new settlers reveal the manifestations of typical Estonian features, which were borrowed from the vernacular architecture – starting from individual details (*keris* stoves) and finishing with whole building types (horizontal log buildings with dovetail notch quoin).

In conclusion

If we compare the bases of buildings discovered at archaeological excavations with farm buildings from a later period, we can see that ancient material is much scantier and more one-sided. At excavations it is mainly traces of the bases of buildings that emerge, and even these have been turned upside down in the course of land cultivation. The settlement sites in Northern Estonia yield somewhat more information, as in these buildings limestone and granite were used more extensively, either in foundations or for filling the space under walls. A distinctive characteristic of the dwelling of that period is the ruin of the *keris* stove. The results of the archaeological survey of the building debris reflect the then reality only to a rather limited extent. Due to the high perishability of wooden buildings, the interpretation of the building debris can be rather disputable.

On the other hand, the discovered settlement layers serve as an inexhaustible source for the investigation of our vernacular architecture. This is original material reflecting the era and the object under study, which we have to learn to use as a historical source to a much greater extent. It enables us to largely expand our knowledge of the earlier local architecture and provide a more comprehensive overview of the building culture of our ancestors throughout times.